

<https://doi.org/10.62837/2025.9.204>

ƏMİRASLANOVA TÜNZALƏ AKİF

Sumqayıt Dövlət Universiteti

ORCID: 0000 0003 4056 2473

tunzale.emiraslanova@sdu.edu.az

**AZƏRBAYCAN VƏ RUS DİLLƏRİNDƏ FONETİK RİTM
VƏ İNTONASIYA MODELƏRİ: TİPOLOJİ TƏHLİL
XÜLASƏ**

Bu məqalədə Azərbaycan və rus dillərinin fonetik ritm və intonasiya modelləri müqayisəli-təhlili şəkildə araşdırılır. Prosodik sistemlərin əsas komponentləri – ritm tipi, vurğu strukturu, intonasiya konturları və onların funksional rolu klassik və müasir fonetika nəzəriyyələri kontekstində şərh edilir. Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilir ki, Azərbaycan dili heca-mərkəzli ritm və sabit söz vurğusu ilə xarakterizə olunduğu halda, rus dili stress-mərkəzli ritm və sərbəst vurğu sisteminə malikdir. Bu xüsusiyyətlər intonasiya quruluşlarında da əsaslı fərqlərə səbəb olur: Azərbaycan dilində daha müntəzəm və sabit intonasiya konturları müşahidə edilir, rus dilində isə müxtəlif intonasiya modelləri (İK-1–İK-7) vasitəsilə ifadə edilən daha geniş və dinamik intonasiya spektri mövcuddur. Məqalədə həmçinin intonasiya vasitəsilə cümlənin kommunikativ məqsədinin və aktual üzvlənməsinin ifadə olunması, pauzaların və vurğuların prosodik quruluşa təsiri izah edilir. Nəticə etibarilə, hər iki dilin prosodik sistemi universal və milli xüsusiyyətləri birləşdirərək ünsiyyətin məna strukturuna güclü təsir göstərir. Məqalənin nəticələri fonetik tədqiqatlar, nitq texnologiyaları və dil tədrisi sahələrində nəzəri və praktik əhəmiyyət daşıyır.

Açar sözlər: intonativ modellər, tipoloji təhlil, vurğu strukturu, prosodiya, intonasiya konturları.

TUNZALA AKİF KYZY AMIRASLANOVA

**PHONETIC RHYTHM AND INTONATION MODELS IN AZERBAIJANI
AND RUSSIAN LANGUAGES: TYPOLOGICAL ANALYSIS
SUMMARY**

This article examines the phonetic rhythm and intonation models of the Azerbaijani and Russian languages in a comparative- analytical manner. The main components of prosodic systems -rhythm type, stress structure, intonation contours and their functional role-are interpreted in the context of classical and modern phonetic theories. As a result of the study, it is determined that while the Azerbaijani language is characterized by syllable-centered rhythm and fixed word stress, the Russian language has a stress-centered rhythm and free stress system. These features

also lead to fundamental differences in intonation structures: In the Azerbaijani language, more regular and stable intonation contours are observed, while in the Russian language there is a wider and more dynamic intonation spectrum expressed through various intonation models (ИК-1–ИК-7). This article also explains the expressions of the communicative purpose and actual articulation of a sentence through intonation, the influence of pauses and accents on the prosodic structure. As a result, the prosodic system of both languages, combining universal and national features, has a strong impact on the meaning structure of communication. The results of the article are of theoretical and practical importance in the fields of phonetic research, speech technologies and language teaching.

Key words: intonations models, typological analysis, accent structure, prosody, intonation contours.

Резюме. В статье в сравнительно-аналитическом аспекте рассматриваются фонетические ритмо-интонационные модели азербайджанского и русского языков. Основные компоненты просодических систем — тип ритма, структура ударения, интонационные контуры и их функциональная роль — анализируются в контексте классических и современных фонетических теорий. В результате исследования установлено, что если для азербайджанского языка характерны слогацентрический ритм и фиксированное словесное ударение, то для русского языка — ударноцентрический ритм и свободная акцентная система. Эти различия обуславливают принципиальные особенности в формировании и функционировании интонационных структур обоих языков. Эти особенности также приводят к принципиальным различиям в интонационных структурах: в азербайджанском языке преобладают более регулярные и устойчивые интонационные контуры, тогда как в русском языке наблюдается широкий и динамичный спектр интонаций, реализуемый через различные интонационные модели (ИК-1–ИК-7). В статье также рассматриваются способы выражения коммуникативной цели и фактической артикуляции высказывания посредством интонации, а также влияние пауз и акцентов на формирование просодической структуры. В итоге просодические системы обоих языков, сочетая универсальные и национально-специфические черты, оказывают существенное влияние на смысловую организацию коммуникации. Полученные результаты обладают теоретической и практической ценностью для фонетических исследований, разработки речевых технологий и методики преподавания языка.

Ключевые слова: интонационные модели, типологический анализ, акцентная структура, просодия, интонационные контуры

Giriş. Fonetik ritm və intonasiya nitqin ən vacib prosodik xüsusiyyətlərindəndir. Fonetika elmində ritm dedikdə nitq axınında vurğulu və vurğusuz hecaların müəyyən nisbətdə, ardıcılıqda düzülməsi, intonasiya dedikdə isə

danişığın ahəngi – yəni səs tonunun qalxıb-enməsi, habelə nitqin tempi, pauzaları, intensivlik dərəcəsi, vurğu və tembr kimi komponentlərin vəhdəti başa düşülür. İntonasiya cümlənin məqsədini (məsələn, xəbər, sual, əmr ifadəsi), danışanın emosional münasibətini və fikrin məntiqi quruluşunu dinləyiciyə çatdırmağa xidmət edir. Hər bir dilin özünəməxsus intonasiya sistemi mövcuddur və onun düzgün mənimsənilməsi xarici dil öyrənərkən mühüm şərt sayılır. Bu məqalədə Azərbaycan və rus dillərinin ritmik və intonasiya sistemləri elmi-nəzəri baxımdan təhlil olunur, hər iki dilin ritm vahidləri və intonasiya konturlarının əsas xüsusiyyətləri, klassik və müasir fonetika nəzəriyyələri çərçivəsində izahı verilir. Məqalənin məqsədi iki müxtəlif dil ailəsinə mənsub (türk və slavyan) bu dillərin prosodik sistemlərini müqayisəli şəkildə araşdıraraq, oxşar və fərqli cəhətlərini üzə çıxarmaqdan ibarətdir.

Fonetik ritm nitqin prosodik quruluşunda vurğuların paylanma qaydasını, yəni nitqdə vurğu intervallarının və hecaların zamanlamasını ifadə edir. Ənənəvi fonetika nəzəriyyələrinə görə dillər ritmin tipinə əsasən vurğu-mərkəzli (*stress-timed*) və heca-mərkəzli (*syllable-timed*) sistemlərə bölünür. S.Liu və K.Takeda-nın qeyd etdiyi kimi, vurğu əsaslı ritm sistemində malik olan dillərdə, məsələn, rus dilində hecalar arasında zaman intervalları bərabər paylanmır [9, s.356], bu da nitqin qeyri-bərabər ritmik quruluşuna səbəb olur. Müəlliflər vurğulayırlar ki, *stress-timed* ritm tipində (ingilis dilində olduğu kimi) vurğulu hecalar arasında intervallar təxmini bərabər saxlanılır, vurğusuz hecalar isə ixtisar edilərək daha sürətli tələffüz olunur. L.Səfərovanın fikrincə, heca-mərkəzli (*syllable-timed*) dillərdə, məsələn, Azərbaycan dilində, bütün hecalar nisbətən bərabər müddətdə və aydın tələffüz edilir, bu da ritmin daha müntəzəm və axıcı olmasına gətirib çıxarır [11]. Bu fərq nəticə etibarilə, belə dillərin intonasiyasına da təsir göstərir, məsələn, heca-mərkəzli dildə intonasiya dinləyiciyə “düzxətli” və ya monoton görünə bilər [7, s.796], vurğu mərkəzli dildə isə daha dəyişkən, “dalğalı” ritm hiss olunur.

İntonasiya anlayışı klassik fonetika məktəblərində uzun müddət nitqin musiqili tərəfi kimi öyrənilmişdir. İntonasiya bir çox akustik parametrlərin kompleksidir: səsin melodiyası (tonun yüksəlib-enmə gedişi), vurğu və ritm (cümlədə söz vurğularının yeri və hecaların uzanma-qısalması), pauzalar, nitqin tempi və s. Məsələn, Britaniya intonasiya məktəbində intonasiya konturları “falling” (enən ton), “rising” (qalxan ton), “fall-rise” (əvvəl enib sonra qalxan) kimi nümunələrlə təsnif edilib, cümlənin xəbər, sual, davam etmə və digər mənalərini fərqləndirən tipik melodik nümunələr göstərilib. Sovet fonetika məktəbində də intonasiya ayrıca tədqiqat obyektinə olmuş, intonasiya konstruksiya (intonema) anlayışı formalaşdırılmışdır. Məsələn, Ye. Brıznova tərəfindən rus dili üçün yeddi əsas intonasiya konstruksiyası (İK-1-dən İK-7-yə kimi) müəyyən edilmişdir [14]. İntonasiyalı konstruksiya dedikdə, cümlənin müəyyən intonasiya tipinə aid olub-olmamasını müəyyən edən ton hərəkətləri kompleksi nəzərdə tutulur. Müasir fonetika intonasiyanın tədqiqində avtoseqmental-metrik modellərdən də istifadə edilir.

Bu yanaşmada intonasiya ayrı-ayrı yüksələn və enən ton vahidləri (H və L tonları), tonal vurğular (məsələn, H*+L, L+H* tipli iki-tonlu vurğular) və sərhəd tonları ardıcılığı kimi təsvir olunur [12, s.20]. Belə modellər intonasiya konturlarının dəqiq fonoloji təsvirinə, müxtəlif dillərin intonasiya sistemlərinin müqayisəsinə imkan verir. Nəzəri əsas kimi onu da qeyd edək ki, intonasiya nitqdə funksional yük daşıyır – o, cümlənin kommunikativ tipini (məsələn, sual ya xəbər cümləsi olduğunu), onun aktualaşdırılmış üzvlənməsini (yəni hansı sözün diqqət mərkəzində olduğunu) və danışanın emosional-modal münasibətini ifadə edir. Ritm isə intonasiyanın tərkib hissəsi kimi, cümlənin prosodik quruluşunu nizamlayır, nitq axınının anlaşıqlı bloklara (ritmik qruplara) bölünməsinə təmin edir.

Azərbaycan dilində ritm və intonasiya modelləri

Azərbaycan dili ritmik quruluşuna görə heca-mərkəzli dillərdən hesab olunur [11]. Bu dildə söz vurğusu, adətən, sözün son hecasına düşür və beləliklə, sözlərdə vurğu yeri sabit qaydada sonuncu heca üzərinə düşür [6, s.3009]. Nadir hallarda bəzi xüsusi şəkilçilər vurğu altına düşür. Amma ümumi qaydaya görə, Azərbaycan dilində bütün şəkilçilər söz kökünün sonuna əlavə edildiyi üçün vurğu ilə tələffüz edilir. Söz vurğusunun sabitliyi Azərbaycan dilində fonetik ritmin nizamlı olmasına səbəb olur: vurğulu və vurğusuz hecaların tələffüz müddətləri arasında elə böyük fərq yaranmır, yəni bütün hecalar nisbətən aydın tələffüz edilir. Bu səbəbdəndir ki, ingilis kimi stress-mərkəzli dili öyrənən azərbaycanlılar orada vurğusuz hecaların güclü qısalması və ya səslərin reduksiyası ilə üzləşib çətinlik çəkirlər, əksinə, Azərbaycan dilini öyrənən ingilisdilli şəxslərin nitqi isə ilk vaxtlar monoton təsir bağışlaya bilər [11] – çünki Azərbaycan dilində intonasiya daha “rəvan” ritmə malikdir.

Azərbaycan dilində ritm vahidi kimi intonasiya sintaqması yaxud ritmik qrup anlayışı mövcuddur [2, s.157]. S.Cəfərov qeyd edir ki, “*Azərbaycan dilində də ara cümlələr intonasiya ilə ayrılır, lakin intonasiya daha çox monoton və sabit olur, bu da cümlənin melodik dinamikasını daha az nəzərə çarpdırır.*” Cümlə təkcə ayrı-ayrı sözlərdən ibarət bir kompleks kimi səslənmir, burada sözlər müəyyən prosodik qruplar şəklində birləşir. Adətən, cümlədə bir məntiqi vahid kimi çıxış edən söz birləşmələri birlikdə tələffüz olunaraq bir əsas vurğu daşıyır. Məsələn, tədqiqatlar göstərir ki, təyin söz birləşmələrində (məs: “X Y” tipli birləşmələrdə) vurğu birinci komponentin üzərinə düşür və bütövlükdə birləşmə vahid bir ritmik qrup kimi çıxış edir [6]. Ümumiyyətlə, Azərbaycan dilində əksər ədat, əvəzlik, bağlayıcı kimi köməkçi sözlər vurğusuz qalaraq qonşu sözlə birlikdə deyilir, nəticədə nitq axını vurğu qruplarına bölünür. Məsələn: “*Onun gözləri ulduz tək parladi*” cümləsi *Onun gözləri | ulduz tək | parladi* şəklində üç ritmik intonativ qrupa ayrılır ki, hər qrupda yalnız bir söz (və ya söz birləşməsi) vurğulanır, digərləri ona intonasiya ilə “birləşir”. Bu cür ritmik bölgü Azərbaycan dilində sözlərin mürəkkəb morfoloji quruluşu ilə (aqlütinativ quruluş) də əlaqədardır – sözdaxili şəkilçilərin bolluğu sintaktik cəhətdən

tək işləmə bilən sözlərin sayını azaldır, nəticədə cümlə içində ritmik qrup sərhədləri bir qədər fərqli təşkil olunur [4, s.20]

Azərbaycan dilinin intonasiya modelləri ənənəvi olaraq cümlənin növünə görə təsnif olunur. Bu təsnifat A.Axundovun elmi araşdırmalarında daha geniş izah verilməklə qeyd edilir [1, s.25]. Nəqli (xəbər) cümlələr adətən enən intonasiya (tonu son hecəyə aşağı düşən) ilə tamamlanır. Sual cümlələrinin intonasiyası isə ümumiyyətlə qalxan tona malikdir – cümlənin sonunda səs tonu yüksəlir. Məsələn, “*O, evdədir.*” (xəbər cümləsi) deyilişində ton aşağı doğru bitir, lakin “*O, evdədir?*” formasında (sual intonasiyası ilə) son hecanın tonu yüksələcək. Azərbaycan dilində bəli/xeyr tipli sual cümlələri sual mənasını ifadə etmək üçün həm cümlə sonu intonasiyanın yüksəldilməsi, həm də “-mı/-mi” sual ədatı vasitəsilə qurula bilər. Məsələn, “*Atam gəldi?*” və “*Atam gəldi mi?*” cümlələrinin hər ikisi sual mənası daşıya bilər. Bu baxımdan, intonasiya Azərbaycan dilində sual ifadə etmək üçün kifayət edəcək funksional yüklüdür; hətta bəzi hallarda sual ədatı işlənmədən, təkcə intonasiya ilə sual cümləsi qurmaq mümkündür. Əmr cümlələrində də tonun yüksəlməsi müşahidə edilir (xüsusən nida intonasiyasına yaxın əmr formasında). Nida cümlələri (emosional ifadələr, çağırışlar) intonasiya baxımından müxtəlif melodik şəkillərdə ola bilər, lakin çox vaxt səs tonunun əhatə dairəsi (diapazonu) genişlənir, yəni çox yüksəlib-enmələr olur ki, bu da emosional vurğunu göstərir. Qeyd edilən cümlə tiplərində intonasiyanın tonunun əhəmiyyətli rola malik olduğunu A.Axundov da xüsusi olaraq qeyd edir. O yazır: “İntonasiyanın tipləri enən və qaxan tonun müxtəlif hərəkəti və dərəcəsi ilə müəyyənləşir” [1, s.298].

F.Veysəlli intonasiyanı ən mühüm fonoloji vahid hesab edir. Onun fikrincə, intonasiya cümlənin qəlibidir. Lakin bu qəlib kommunikativ vahidi müəyyən formaya salmaqla kifayətlənmir, onu həm də fikri anlaşıqlı etmək üçün kiçik vahidlərə–sintaqmalara bölür. Linqvistik cəhətdən intonasiya cümləni təşkil edən, onun tərkib hissələrinə sintaqm fonoloji bir vahiddir [5, s.148-149]. Bu deyilənlər göstərir ki, F.Veysəlli intonasiyanın kommunikativ təşkiledici və sintaktik funksiyalara malik olduğunu göstərir. Lakin intonasiyanı əmələ gətirən akustik vahidlərin (xüsusən vurğunun) bu iki dildə realizəsi fərqli olduğu üçün intonasiya konturlarında da müəyyən fərqlər yaranır. Azərbaycan dilində söz vurğusunun həmişə son hecəyə düşməsi səbəbindən cümlədaxili melodiya ton hərəkətləri daha “iri bloklar” üzrə gedir – yəni cümlə boyunca ton bir neçə dəfə qalxıb-enə bilər. Araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycan dilində cümlədaxili pauzaların yeri, əsasən, sintaktik söz birləşmələrinin ayrılıqda vurğu alması ilə bağlıdır. Ümumilikdə, azərbaycandilli nitqin intonasiyası nisbətən müntəzəm ritmi, orta genişlikdə səs tonu diapazonu və sintaktik quruluşa uyğun melodik cizgiləri ilə səciyyələnir.

Rus dilində ritm və intonasiya modelləri

Rus dili prosodiyası mürəkkəb və zəngin intonasiya çalarları ilə seçilir. Bu dil vurğu quruluşuna görə Azərbaycan dilindən kəskin fərqlənir: rus dilində söz vurğusu

sabit deyil, yəni sözün istənilən hecasına düşə bilər və leksik cəhətdən müəyyən olunur. Eyni sözün müxtəlif şəkilçi qəbul etmiş formalarında vurğu yeri dəyişə bilər (məsələn, *зоро́д* “şəhər” vs *зорода́* “şəhərlər”), hətta vurğunun yeri mənanı fərqləndirən amildir (*за́мок* “qala” vs *замо́к* “qıfıl”). Belə sərbəst vurğulu dil kimi rus dilində hər bir sözün yalnız bir əsas vurğusu olur [8], qalan hecalar isə vurğusuz olduğundan onların tələffüzü əhəmiyyətli dərəcədə dəyişir. Xüsusilə, rus dilində vurğusuz hecalarda saitlərin reduksiyası güclüdür. Bu xüsusiyyət rus dilinin ritmini vurğu-mərkəzli edir, yəni nitq zamanı vurğulu hecalar bir növ “ritmik dayaq nöqtələri” kimi çıxış edir, aradakı vurğusuz hissələr isə daha tez və zəif səslənir. Nəticədə rus dilinin fonetik ritmi ingilis dilinə bənzər şəkildə stress-taym (vurğu intervallı) xarakter daşıyır [11]. Tədqiqatçılar qeyd edir ki, rus dilinin prosodik quruluşu güclü makro-ritm (cümlə boyu vurğuların müəyyən ahəngdə paylanması) və müxtəlif iki-tonlu “pitch” aksentlər (tonu yüksəlib-enən vurğular) repertuarı ilə seçilir [10, s.280]. Bu o deməkdir ki, rusdilli nitqin intonasiya sistemində bir intonasiya qrupu (sintaqma) daxilində bir neçə tonal vurğu (məsələn, yüksələn-düşən ton vurğusu) növü mövcuddur və ümumən cümlə boyu vurğuların yerinə görə yaranan ahəngdar dinamik quruluş (makro-ritm) aydın hiss olunur.

Rus dilində intonasiya sintaqmaları sintaksisə uyğun şəkildə cümləni hissələrə ayırır. Mürəkkəb cümlədə hər bir tərəf (baş və ya budaq cümlə) adətən ayrıca intonasiya quruluşu ilə səslənir; eləcə də sadə cümlədə uzun siyahılar, müraciətlər və s. ayrıca intonasiya qrupuna ayrılır. Hər bir intonasiya qrupunda ən azı bir söz vurğu mərkəzi kimi çıxış edir – yəni intonasiya mərkəzi adətən qrupdakı ən vacib sözün vurğulu hecasına düşür. Rus dilinin intonasiya sistemi çoxşaxəlidir. Klassik təsnifata görə, bu dildə 7 əsas intonasiya konturu (intonasiya konstruksiyası) mövcuddur. Bunlar Ye.A.Brızqunovanın müəyyən etdiyi ИК-1-dən ИК-7-yə kimi modellərdir və müxtəlif kommunikativ məqamları ifadə edir [14]. Müəllif tərəfindən müəyyən edilmiş yeddi əsas intonasiya konstruksiyası (ИК-1–ИК-7) cümlələrin mənasına və emosional çalarını formalaşdırır. ИК-1 enən tonla səciyyələnir və bitmiş xəbər cümlələrində işlənir (“Он дома.”). ИК-2-də ton enir, lakin vurğu güclənir — bu, sual əvəzlikli cümlələr üçün tipikdir (“Кто пришёл?”). ИК-3 yüksələn-düşən tonla bəli/xeyr tipli ümumi suallarda müşahidə olunur (“Вы были в театре?”). ИК-4-də ton əvvəl enib sonra yüksəlir və qarşılaşdırıcı və ya təsdiq–inkar mənalı cümlələrdə istifadə olunur (“Всё сэн?”). ИК-5 iki intonasiya mərkəzindən ibarətdir: birincidə ton qalxır, ikincidə enir və təəccüb, emosional qiymət bildirir (“Какой сегодня день!”). ИК-6 yüksələn və sabit tonla ifadə olunur, heyrət və təəccüb dolu nida cümlələri üçün xarakterikdir (“Какой вечер тёплый!”). ИК-7-də isə ton yüksəlib qəfil kəsilir — bu, kinayə və istehza effekti yaradır (“Какой он отличник!”).

Yuxarıdakı intonasiya modelləri rus dilində intonasiya sisteminin zənginliyini göstərir. Bu dilə bələd olanlar bilirlər ki, cümlədə intonasiya mərkəzinin yeri (yəni

hansı sözün vurğulanması) mənaya ciddi təsir edə bilər. Məsələn, “*Ты был в кино?*” cümləsində vurğu müxtəlif sözə düşdükcə sualın aktual mənası dəyişir: “*Ты был в кино?*” (məhz sən kinoda olmusan?) vs “*Ты был в кино?*” (getdiyən yer kinodurmu?). “Üçüncü səviyyə komponentləri (önmərkəz, nüvə mərkəzi, sonmərkəz) vahid bir sistemdə yerləşir və onların hər hansı birinin yerdəyişməsi, vurğulanması və ya dəyişməsi ifadənin semantikasına təsir göstərir. Şübhəsiz ki, müəyyən edilmiş əsas intonasiya konstruksiyaları ifadə növünü əks etdirir, əsas ton tezliyinin artması və ya intonasiya mərkəzinin yerdəyişməsi isə ifadənin məzmun vurğularını və ümumi mənasını dəyişir” [16, s.293]. Rus dilində söz sırası nisbətən sərbəst olsa da, məhz intonasiya vasitəsilə bu cür məna vurğuları ifadə olunur. Bundan əlavə, rus dilində pauzalar və intonasiya birlikdə işləyərək mürəkkəb sintaktik strukturların anlaşılıqlı verilməsini təmin edir: məsələn, cümlənin davam etdiyini göstərmək üçün davamlılıq intonasiyası (tonun sonunda bir qədər yüksəlib asılı qalması) istifadə oluna bilər, bitmiş fikri bildirmək üçün isə ton tam enişlə və səsin kəsilməsi ilə müşayiət olunan son intonasiya verilir.

Müasir dövrdə rus dili materialları əsasında intonasiyanın təhlilində alimlər tonal cədvəl (ToBI) əsaslı transkripsiya sistemini də tətbiq edirlər. Bu zaman rus dilində intonasiyanın H (yüksək ton) və L (alçaq ton) melodik vahidlərinin kombinasiya sxemi kimi modelləşdirildiyi müşahidə edilir. Tədqiqatlarda rus dilində əsas tona vurğu tipləri kimi H*+L, H+L*, L+H*, L*+H göstərilir (hamısı ikitonludur) və müxtəlif sərhəd tonu kateqoriyaları müəyyən edilir. Bu cür fonoloji model intonasiyanın dilin qrammatik quruluşu və semantikasını ilə əlaqəsini də açıqlamağa kömək edir. Məsələn, vurğusuz əlavələrdə belə bəzən yüksələn ton müşahidə olunması ənənəvi vurğu anlayışı ilə izah olunmasa da, avtosegmental modeldə bunu “aksentual fraza” səviyyəsində, yəni morfoloji sərhəddə yaranan əlavə tonal vahid kimi nəzərə almaq mümkün olur. Qısacası, rus dilinin intonasiya modeli klassik yanaşmada funksional intonasiya konstruksiyalarının çoxluğu, müasir yanaşmada isə melodiya tonlarının kombinasiyası baxımından yüksək dərəcədə mürəkkəb, lakin sistemli bir quruluşdur.

Müqayisəli təhlil: oxşar və fərqli cəhətlər

Azərbaycan və rus dillərinin fonetik ritm və intonasiya sistemlərinin müqayisəsi göstərir ki, bu dillər arasında həm ümumi cəhətlər, həm də əsaslı fərqlər mövcuddur. Məsələn, hər iki dil intonasiyadan kommunikativ niyyətin ifadəsi üçün istifadə edir. Həm Azərbaycan, həm də Rus dilində nəqli cümlələr adətən enən intonasiya ilə bitir, sual cümlələrində (xüsusilə *bəli/xeyr* tipli suallarda) tonun yüksəlməsi müşahidə olunur. Məsələn, rus dilində “*Он дома.*” (xəbər) və “*Он дома?*” (sual) cümlələrini fərqləndirən əsas cəhət intonasiyadır; eynilə Azərbaycan dilində “*O, evdədir.*” // “*O, evdədir?*” misalında sual intonasiyası mənanı dəyişir. Hər iki dil intonasiya vasitəsilə nitqin tamamlanıb-tamamlanmadığını da göstərir: cümlənin sonunda tonun düşməsi fikrin bitdiyini, tonun yüksəlməsi isə davamının

gələcəyini bildirə bilər. İntonasiyanın məna fərqləndirmə və məntiqi vurğu funksiyaları da ortaq cəhətdir – məsələn, vacib sözün xüsusi intonasiya ilə vurğulanması yolu ilə hər iki dildə cümlənin aktual üzvlənməsi dəyişdirilə bilər (hansı sözün yeni informasiya daşdığını vurğulamaqla). Emosional vəziyyətlərin (sevinc, qəm, təəccüb, qəzəb və s.) ifadəsində də hər iki dilin danışanları səs tonunun yüksəklik diapazonunu, tempin sürətini, pauzaları dəyişməklə oxşar intonativ üsullardan istifadə edirlər. Maraqlıdır ki, hər iki dildə *hə-yox* tipli sual yaratmaq üçün yalnız intonasiyadan istifadə mümkündür. Rus dilində bu, əsas üsuldur (söz sırasını dəyişmədən, sadəcə tonu yüksəltməklə sual yaranır), Azərbaycan dilində isə həm intonasiya, həm də sual ədatı (“mı/mi”) vasitəsilə bu intonasiyanı formalaşdırmaq mümkündür. Buna görə də Azərbaycan dili daşıyıcısı rus dilində sual intonasiyasını öyrənərkən, əslində, tam yeni bir prosodik quruluş əldə etmir – öz dilində də oxşar intonasiya ilə sual verə bildiyi üçün bunu asan qavraya bilər. Hər iki dildə sual intonasiyası ümumən cümlənin sonunda tonun yüksəlməsi şəklində ortaq xüsusiyyətə malikdir. Azərbaycan dili heca-ritmli olduğu halda, rus dili vurğu-ritmlidir. Bu, nitq tempinin və heca uzunluqlarının təşkilində mühüm fərq yaradır. Azərbaycan dilində bənzər hecalar bərabər vaxt alır, vurğulu heca nisbətən bir azca uzansa da, vurğusuz hecalar da aydın tələffüz olunur. Rus dilində isə ritm vurğulara əsaslanır – iki vurğulu heca arasında gələn seqment maksimal dərəcədə qısala bilər, nəticədə nitq “takt”larla (vurğu addımları ilə) irəliləyir. Bunun praktik nəticəsi odur ki, rus dilində danışığın tempi fərqli paylanır: vurğulu heca yaxınlaşanda danışan bir qədər yavaşlayıb onu vurğulu deyir, ardından gələn vurğusuz hissəni tez bir zamanda keçir. Azərbaycan dilində isə temp daha bərabər paylanır. Bu ritmik fərq səbəbilə, rus dilində intonasiya cizgiləri daha qabarıq nəzərə çarpır – vurğulu hecada tonun kəskin qalxıb-enmir, sonra bir müddət səsin “sönük”, yəni aşağı tonda davam etdirilir. Azərbaycan dilində intonasiya isə ardıcıl hecalara daha bərabər şəkildə tətbiq edilir.

Azərbaycan dilində söz vurğusu sabit olaraq axırıncı hecada olduğu üçün intonasiya konturlarının nüvə nöqtəsi (intonasiya mərkəzi) çox vaxt cümlənin sonuna təsadüf edir. Yəni cümlənin yük mərkəzi, vurğu daşıyan sözü əksər hallarda cümlənin sonundadır (normal söz sırası bunu tələb edir). Rus dilində isə vurğu söz daxilində müxtəlif mövqələrdə ola bildiyi kimi, cümlədə də fokuslana bilən söz ön və ya orta mövqedə ola bilər. Bu zaman intonasiya mərkəzi cümlənin sonunda *yox*, əvvəlində və ya ortasında yerləşə bilər. Məsələn, “*Дétу узраюм во двопе.*” (Uşaqlar həyətdə oynayır) cümləsində adi vurğu “*узраюм*” feilinin birinci hecasındadırsa, intonasiya mərkəzi də oradadır və cümlənin qalan hissəsi (*во двопе* frazası) sonuna doğru tonun enməsi ilə nisbətən “kölgədə” qalır. Azərbaycan dilində isə eyni məzmunlu “*Uşaqlar həyətdə oynayır.*” cümləsində vurğu bir qayda üzrə son sözün son hecasına (“oynayır”-ın “yır” hecasına) düşəcək. Bu, o deməkdir ki, Azərbaycan dilində cümlədə fokus (məlumat mərkəzi) dəyişmək üçün ya sözlərin sırasını dəyişmək, ya da xüsusi vurğulayıcı sözlərdən istifadə etmək lazım gəlir. Rus

dilində isə intonasiya mərkəzini cümlə daxilində istənilən sözə çəkmək, onu səs tonu ilə ön plana çıxarmaq mümkündür. Belə fərqlər səbəbilə, rus dilindən Azərbaycan dilinə tərcümədə bəzən cümlə quruluşunu dəyişmək lazım gəlir ki, orijinaldakı intonasiya vurğusu tərcümədə də düzgün çatdırılsın.

Rus dili intonasiya modellərinin say və incəlik baxımından daha zəngin kodlaşdırıldığı bir dildir. Yuxarıda sadalanan 7 intonasiya modeli buna misaldır. Azərbaycan dilində intonasiya tipləri o dərəcədə detallı təsnif edilməsə də, əsasən xəbər (enən), sual (qalxan), davamətmə (qalxan və ya sabit qalan) və nida (emosiyaya görə dəyişən) kimi ümumi kateqoriyalarla izah edilir. Rus dilində isə intonasiya yalnız cümlə növünü yox, cümlənin modal çalarını, danışanın subyektiv münasibətini incəliklə çatdırmağa qadirdir – məsələn, İK-6 ilə İK-7 arasında fərq hər ikisinin təəccüb/nida ifadə etməsinə baxmayaraq, birində sadəcə heyrət, o birində isə kinayə olmasıdır. Azərbaycan dilində belə incə intonativ fərqlər daha çox sözlər və ya sintaktik vasitələrlə əvəzlənir. Məsələn, kinayə ifadə etmək üçün intonasiya ilə yanaşı “guya” kimi ifadələr işlədilə bilər. Ümumən, rus dilində intonasiya diapazonu daha genişdir, yəni danışdığı zamanı səs tonunun qalxıb-enmə amplitudası, müxtəlif səviyyələr arasında fərqlər daha kəskin ola bilər. Azərbaycan dilində adi nitqdə səs tonu dəyişkənliyi daha mülayimdir, intonasiya daha “yumuşaq” keçidli təsir bağışlayır. Bu səbəbdən rus dilinə xas intonasiyanı mənimsəməyən azərbaycanlı natiqin nitqi bəzən çox təmkinli, ifadəsiz görünə bilər; əksinə, Azərbaycan intonasiya vərdisləri ilə danışan rusiyalı natiq isə Azərbaycan dilində həddən artıq dramatik intonasiya verə bilər ki, bu da qulaq üçün bir qədər qeyri-təbii ola bilər.

Rus dilində vurğulu heca, adətən, əsas vurğulu hecada çox vaxt ton ya yüksəlir, ya da kəskin şəkildə dəyişir. Halbuki, Azərbaycan dilində vurğulu heca mütləq yüksək tonlu olmur, əksinə, vurğu daha çox hecanın nisbi uzunluğu və ya intonasiya konturunda mərkəz olması ilə seçilir [15]. Məsələn, Azərbaycan dilində bəzi dialektoloji müşahidələr göstərir ki, vurğulu heca ton baxımından vurğusuzdan fərqlənməyə də bilər, amma yenə də uzun tələffüzü ilə seçilir. Rus dilində isə vurğulu heca əksər hallarda müəyyən bir melodik hərəkətlə birlikdə gedir (ya ton qalxır, ya düşür, ya da kombinasiya şəklində). Bu da intonasiya konturlarının strukturunda fərq yaradan amillərdəndir.

Yekun olaraq qeyd etmək olar ki, Azərbaycan və Rus dillərinin intonasiya sistemləri arasında genetik qohumluq olmadığından, onların prosodik quruluşları xeyli fərqli inkişaf yolu keçmiş, bir-birindən fərqli vasitə və qaydalar formalaşdırmışdır. Bununla belə, insan nitqinin universal xüsusiyyətləri sayəsində bu dillərin intonasiyasında da ortaq cəhətlər, bənzər funksional meyillər vardır. Hər iki dildə intonasiya kommunikativ aktın ayrılmaz tərkib hissəsi olub, sintaksis və leksika ilə birlikdə mənanın düzgün anlaşılmasına xidmət edir.

Nəticə. Azərbaycan və rus dillərinin fonetik ritm və intonasiya modelləri özünəməxsus xüsusiyyətlər daşısa da, ümumi kommunikativ funksiyalarda oxşarlıq

nümayiş etdirir. Azərbaycan dili sabit söz vurğusu və heca-mərkəzli ritm ilə nisbətən proqnozlaşdırılan, ahəngdar intonasiya quruluşuna malikdir. Rus dili isə sərbəst vurğu və stress-mərkəzli ritm sayəsində daha dəyişkən, ekspressiv intonasiya imkanları yaradır.

Səs tanıma və nitq sintezi sistemlərində prosodiya modelinin dili dəqiq təmsil etməsi zəruridir. Azərbaycan və rus dilləri üçün avtomatik nitq sintezi qurularkən, mütləq şəkildə onların intonasiya modelləri ayrıca tənzimlənməlidir. Məsələn, Azərbaycan dilində sintez olunan səs cümləsonlarında sabit eniş intonasiyasına riayət etməli, sual cümləsini ayırd etmək üçün son tonun yüksəlməsi və ya sual ədatının əlavə edilməsi kimi qaydalara əməl etməlidir. Rus dili üçün sintezator isə vurğusuz hecalarda saıtlərin səslənməsini zəiflətməli, vurğulu hecalarda isə yuxarıda bəhs edilən İK-1...İK-7 modellərinə uyğun ton hərəkətləri yaratmalıdır. Bu məqsədlə, hər iki dil üçün ayrıca prosodiya korpusları yaradılaraq, intonasiya konturlarının statistik modelləri çıxarıla bilər. Belə texnoloji tətbiqlər dilin təbii səslənməsi üçün vacibdir.

Azərbaycan və rus dillərində fonetik ritm və intonasiya sistemləri həm universal nitq qanunauyğunluqlarını, həm də özünəməxsus milli xüsusiyyətləri ehtiva edir. Müqayisəli təhlil göstərir ki, hər iki dilin intonasiyası ünsiyyətdə mühüm rol oynayır, lakin bunu fərqli üsullarla həyata keçirir: biri sabit vurğu və ahəngdar ritmlə, digəri dəyişkən vurğu və dinamik intonasiya repertuarı ilə. Bu bilikləri nəzərə almaqla, dili öyrənənlər və öyrədənlər, eləcə də nitq texnologiyaları mütəxəssisləri hər bir dilin "səs dalğası"nı daha yaxşı tuta, düzgün intonasiya modelini quraraq səlis və aydın nitqə nail ola bilərlər.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Axundov, A. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı: Maarif, 1984, 390 s.
2. Cəfərov, S. (2024). *Ara cümlələrdə intonasiyanın rolu: İngilis dilində müqayisəli təhlil. Filologiya məsələləri, №9, s. 157–164. DOI: 10.62837/2024.9.157*
3. Dəmirçizadə, A. *Müasir Azərbaycan dili: Fonetika, orfoepiya, orfoqrafiya*. Bakı: Maarif, 1984, 307 s.
4. Orucov, E. İngilis və Azərbaycan dillərində sadə geniş cümlələrin intonasiya strukturu. Bakı: Şirvanəşr, 2007, 100 s.
5. Veysəlli, F. Fonetika və fonologiya məsələləri. Bakı: Maarif, 1993, 192 s.
6. Alizade J.K. On the Role of Intonation in Defining the Boundary of Words in English and Azerbaijani Utterances // Path of science. 2024, Vol. 10, Issue 4, pp. 3007-3013
7. Heydarov R. A., Jafarov A. G., Habibova K. A. Software for experimental methods in phonetic research //1st International Scientific Conference " Modern Management Trends and the Digital Economy: from Regional Development to Global Economic Growth"(MTDE 2019). – Atlantis Press, 2019. – C. 795-800.

8. Kiparsky, P. & Halle, M. (1977). Towards a reconstruction of the Indo-European a Studies in stress and accent. (Southern California Occasional Papers in Linguistics, 1.) Los Angeles: University of Southern California
9. Liu, S., & Takeda, K. (2021). *Mora-timed, stress-timed, and syllable-timed rhythm classes: Clues in English speech production by bilingual speakers*. *Acta Linguistica Academica*, 68(3), 350–369. <https://doi.org/10.1556/2062.2021.00469> s.356
10. Odé, C. (2003). Description and transcription of Russian intonation (ToRI). *Studies in Slavic and General Linguistics*, 30, 279-288.
11. Safarova, L. (2024). *Comparative analysis of Azerbaijani and English phonetic systems*. *Euro-Global Journal of Linguistics and Language Education*, 1(2), Winter Edition. <https://doi.org/10.69760/73vjgs24>
12. Yokoyama, O. T. (2001). Neutral and non-neutral intonation in Russian: A reinterpretation of the IK system. *WELT DER SLAVEN-HALBJAHRESSCHRIFT FÜR SLAVISTIK*, 46(1), 1-26.
13. Ахундов, А., Бабаев, С., Зейналов, Ф. Ритмико-мелодические особенности английского и азербайджанского языков. Баку: Маариф, 1996, 290 с.
14. Брызгунова, Е.А. *Интонация русской речи*. Москва: Просвещение, 1980, 270 с.
15. Габибова К., Методика создания конкорданса для тюркских письменных памятников (на примере эпоса «Китаби-Деде Коркут») // " Issues of Turkish Philology". – 2025. – Т. 1. – №. 1.
16. Петрова, Н. Э. Взаимосвязь принципов и теорий в описании интонации (на материале русского, итальянского и английского языков) / Н. Э. Петрова // Балтийский гуманитарный журнал. – 2019. – Т. 8, № 4(29). – С. 293-295.

Rəyçi: Nəbibova Könül Əzizağa qızı

AMEA İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, elmi işçi